

Коросташова І.М.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА МИТНОМУ КОРДОНІ: ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРОЦЕДУРИ ЗМІНИ МАРКУВАННЯ НА ТОВАРАХ ТА ЇХ УПАКОВЦІ

Постановка проблеми (постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями). Вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ) [1] означає отримання режиму найбільшого сприяння в торговельному просторі всіх країн – членів СОТ, а саме одночасне покращання умов торгівлі з 151 країною світу. Поряд із лібералізацією торговельного режиму та відкриттям ринків для імпортової продукції угодами СОТ, до яких приєдналась і Україна, передбачено розгалужений механізм захисту внутрішнього ринку, який передбачає спеціальні захисні заходи. Так, з набранням чинності Протоколом про вступ України до Світової організації торгівлі Україна приєдналась до Марракеської угоди про заснування Світової організації торгівлі [2], невід'ємними частинами якої є угоди та пов'язані з ними правові документи, включені до її додатків. Однією з них угод є Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС) [3].

Слід зазначити, що серед міжнародних актів, які регулюють застосування державою адміністративних процедур у сфері інтелектуальної власності, Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS) займає найважливіше місце, оскільки передбачає застосування контрольними та правоохоронними органами держави комплексу адміністративних процедур, спрямованих на забезпечення охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Серед таких заходів і застосування нових для України адміністративних процедур щодо захисту прав інтелектуальної власності, в тому числі на митному кордоні.

Проблему захисту прав інтелектуальної власності на митному кордоні, досліджували науковці і практики: Г. Андрощуко, І. Власенко, В. Дроб'язко, В. Жаров, Ю. Капіца, О. Тропіна,

Т. Шевельова та ін. Однак питання, що стосуються нових для національного законодавства адміністративних процедур захисту прав інтелектуальної власності та механізму їх дії щодо можливості зміни маркування на товарах та їх упаковці в процесі митного оформлення з метою усунення ознак порушення прав інтелектуальної власності, дотепер не досліджено, хоча, на думку автора, заслуговують на увагу з боку науковців та практиків.

Слід зазначити, що автори практичного посібника “Захист прав інтелектуальної власності: норми міжнародного і національного законодавства та їх правозастосування”, зазначають, що адміністративні органи часто мають обмежений набір прав, які вони уповноважені використовувати. Якщо такі обмеження усунути, то адміністративні процедури можуть стати потужним інструментом у боротьбі з порушеннями прав інтелектуальної власності [4, 161].

Мета статті (формулювання цілей статті, постановка завдання) – 1) аналіз норми митного законодавства, що регулює правовідносини, пов’язані із застосуванням органами доходів і зборів процедури адміністративного захисту прав інтелектуальної власності, яка полягає в зміні маркування на товарах та їх упаковці, і термінології, застосованої законодавцем у досліджуваній нормі; 2) визначення кола об’єктів права інтелектуальної власності, стосовно видалення яких з товарів та упаковки може застосовуватися дана процедура; 3) визначення механізму реалізації нової для митного законодавства України адміністративної процедури захисту прав інтелектуальної власності та критеріїв ефективності її застосування; 4) розробка методичних рекомендацій щодо правозастосування досліджуваних норм митного законодавства органами доходів та зборів.

У процесі підготовки України до вступу в СОТ, а також у зв’язку з приєднанням до Угоди про заснування Світової організації торгівлі та Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS) митне законодавство України зазнало суттєвих змін у напрямі розширення повноважень митних органів щодо застосування адміністративних процедур захисту прав інтелектуальної власності правовласників охоронюваних законом прав на об’єкти інтелектуальної власності шляхом надання митним органам України права ex-officio [5]. Суттєвих змін зазнало митне законодавство України, в тому числі в частині захисту прав інтелектуальної власності у зв’язку з прийняттям у березні 2012 р. нового Митного кодексу України (далі – МК України) [6].

Отже, поряд з іншими адміністративними процедурами захисту прав інтелектуальної власності в митне законодавство введено нову процедуру, що стосується зміни маркування на товарах та їх упаковці. Так, відповідно до ст. 402 МК України, у процесі митного оформлення допускається зміна ідентифікаційних знаків чи маркування на товарах або їх упаковці з метою усунення ознак порушень прав інтелектуальної власності за умови узгодження таких операцій з правовласником або на його вимогу. Такі операції здійснюються за рахунок правовласника або інших осіб за домовленістю з ними. За результатами операцій, зазначених у частині першій цієї статті, складається акт про відсутність ознак порушення прав інтелектуальної власності, його підписує і правовласник [6].

В основу цієї норми національного законодавства покладено положення ст. 17 Регламенту Ради Європейського Співтовариства № 1383/2003 від 22.07. “Щодо митних дій стосовно товарів з підозрою на порушення певних прав інтелектуальної власності та заходів, що мають вживатися стосовно товарів, які порушують права інтелектуальної власності” [7, 997]. Цією нормою передбачено можливість вжиття компетентними установами стосовно тих товарів, що порушують права інтелектуальної власності, будь-яких інших заходів, унаслідок яких зацікавлені особи позбавляються економічної вигоди від цієї операції. Серед таких заходів передбачається і просте усунення торговельних марок, нанесених на контрафактні товари.

Розглянемо терміни, вжиті законодавцем у вищевказаній статті МК України: “знак”, “ідентифікаційний знак”, “маркування” та ін.

Відповідно до абз. 4 ст. 1 Закону України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг”, знак – це позначення, за яким товари і послуги одних осіб відрізняються від товарів і послуг інших осіб [8]. На відміну від спеціального Закону у Цивільному кодексі України законодавець застосував інший термін для визначення вищезазначеного об’єкта прав інтелектуальної власності, називаючи його “торговельною маркою”. Відповідно до ст. 492 ЦК України торговельною маркою може бути будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень, які придатні для вирізнення товарів (послуг), що виробляються (надаються) однією особою, від товарів (послуг), що виробляються (надаються) іншими особами. Такими позначеннями можуть бути, зокрема, слова, літери, цифри, зображувальні елементи, комбінації кольорів [9].

Слід зазначити, що за формами вираження виділяють: торговельні марки у формі слів, що представляють імена відомих людей, назви тварин, небесних тіл, вигадані слова; образотворчі торговельні марки – позначення у вигляді різних малюнків, символів, значків, зображень предметів, тварин; комбіновані торговельні марки – позначення, що поєднують у собі як мінімум елементи двох з трьох типів товарних знаків: словесних, образотворчих і об’ємних, а також об’ємні – тривимірні зображення.

Словник української мови [10, 628] та Сучасний словник іноземних слів [11, 411] подають ідентичні тлумачення слова “марка” у відповідному контексті, а: знак, клеймо на виробах, товарах із зазначенням місця їх виготовлення, якості тощо.

Митний кодекс України 2012 р. не містить визначення поняття “ідентифікаційний знак”, однак фактично визначає засоби ідентифікації та комерційні способи ідентифікації. Так, відповідно до абз. 22 ч. 1 ст. 4 МК України засобами ідентифікації (ідентифікаційними пристроями) є митне забезпечення, а саме одноразові номерні запірно-пломбові пристрої, печатки, штампи, голографічні мітки, засоби електронного цифрового підпису та ін.

Ч. 3 ст. 326 МК України передбачено, що як комерційні способи ідентифікації можуть використовуватися: маркування, в тому числі у вигляді мікро- або інших електронних пристроїв, або серійні номери, проставлені на товарах або їх частинах виробником [6].

Не містять поняття “ідентифікаційний знак” і норми Цивільного кодексу України та Закону України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг”.

Цього поняття немає і в енциклопедіях та словниках, хоча визначається термін “ідентифікація”. Так, за Новим енциклопедичним словником слово “ідентифікація” (від сер. віч. лат. *identifico* – ототожнюю) – визнання тотожності, ототожнення об’єктів, упізнання [12, 417] Сучасний словник іноземних слів визначає, що ідентифікація (нім. *identifikation*, фр *identification*, від лат. *identificare* – ототожнювати) – встановлення повного збігу, відповідності одного предмета, явища, поняття іншому; ототожнення [11, 267].

Д. Денісон, Л. Тобі у своєму підручнику з реклами визначають таке поняття, як “знаки ідентифікації фірми”. Це елементи, за якими можна відрізнити фірму: логотип, фірмовий папір, рахунки, реклама у пресі тощо [13].

Розпізнавальні знаки – спеціальні мітки, клейма та інше на машинах, приладах тощо, зроблені з метою їх розпізнавання [10, 639].

Крім того, здатністю індивідуалізувати учасників цивільного обігу наділені такі об'єкти права інтелектуальної власності, як географічні позначки, що охороняються відповідно до Закону України “Про охорону прав на зазначення походження товарів” [14], так і комерційні (фірмові) найменування, що охороняються відповідно до норм Цивільного кодексу України [9, ст.489–491].

Таким чином, термін “знаки ідентифікації” новий для митного законодавства так для законодавства про інтелектуальну власність.

Щодо слова “маркування”, то за Сучасним словником іноземних слів маркувати (фр. marquer – позначати) – ставити клеймо, марку на якому-небудь товарі, виробі [11, 412]. Економічна енциклопедія тлумачить слово “маркування” (маркірування) як мовні позначення на товарах або на їх упаковці, що містять інформаційні дані про цей товар (написи, заводські знаки (марки), малюнки, що їх наносять на вироби, тару або упаковку товару). Марка, як правило, містить назву підприємства-виробника, його адресу, дату виготовлення продукції, якість, серію, артикул, способи вживання, рекомендації тощо [15].

Отже, маркування – це комплекс написів, умовних позначень та зображень, які розміщені на зовнішній упаковці, транспортних бирках і самому товарі з метою індивідуалізації, транспортування, завантаження та розвантаження товару. Воно може являти собою текст, умовні позначення або малюнок, нанесені на упаковку і (або) товар, а також інші допоміжні засоби, призначені для ідентифікації товару або окремих його властивостей, доведення до споживача інформації про виробників (виконавців), кількісних і якісних характеристиках товару.

Маркування має велике значення не лише для транспортних цілей, але й для інших обставин, пов'язаних з виконанням поставки товарів. Маркування виконує такі функції: інформаційну, ідентифікаційну, емоційну та мотиваційну. Всі ці функції взаємопов'язані, оскільки барвисто оформлене маркування викликає позитивні емоції, що слугує мотивацією для придбання товару.

До маркування пред'являються загальні для товарної інформації та специфічні вимоги. Загальні вимоги регламентуються Законом України “Про захист прав споживачів” [16]. Специфічні для маркування вимоги: чіткість тексту та ілюстрацій; наочність; однозначність тексту, його відповідність споживчим властивостям товару; достовір-

ність - наведені на маркуванні відомості не повинні вводити одержувача та споживача в оману щодо кількості, якості, виробника, країни походження; використання для маркування незмивних барвників, дозволених для застосування органами Державного санітарно-епідеміологічного нагляду. Носіями маркування можуть бути: етикетки, кольоретки, вкладиші, ярлики, бирки, контрольні стрічки, клейма, штампи та ін.

Етикетки наносяться друкарським чи іншим способом на товар або упаковку. Крім того, вони можуть бути самостійним носієм інформації, який приклеюється або додається до товару. Наприклад, більшість упакованих у виробничих умовах продовольчих товарів мають на упаковці етикетку, на яку текст, малюнки та інша інформацію нанесено друкарським способом. Етикетування консервних банок здійснюється шляхом приклеювання паперової етикетки або нанесення її літографським способом. Іноді етикетку наносять безпосередньо на товар (наприклад, маркування на денці посуду, на електропобутових товарах).

Упаковка – це засіб або комплекс засобів, що забезпечують захист товару під час руху від виробника до споживача. Упаковка також виконує роль носія комерційної інформації та торгової реклами.

За належністю до товару упаковку поділяють на зовнішню та внутрішню.

Зовнішня упаковка служить для транспортування та зберігання товару, що класифікується в іншій тарифній позиції, ніж товар. Упаковка повинна містити пакувальний лист, який містить інформацію про перелік товарів за видом і сортом, що містяться в цій упаковці. Зовнішня упаковка може бути оборотною та поворотною; на неї наноситься маркування; вона має свою систему штрихового кодування.

Внутрішня упаковка невіддільна від товару. Вона дуже часто буває носієм зареєстрованої торговельної марки або навіть об'єктом права інтелектуальної власності (промисловим зразком). Вартість внутрішньої упаковки іноді може перевищувати вартість самого товару. Внутрішня упаковка у зовнішньоекономічних операціях не буває поворотною, вона утилізується після використання товару.

Слід звернути увагу на те, які об'єкти права інтелектуальної власності може містити упаковка. Зовнішній вигляд упаковки відображає художньо-конструкторське вирішення і захищається згідно із Законом України “Про охорону прав на промислові зразки”. Відповідно до ст. 5, пункту 2 зазначеного Закону об'єктом промислового зра-

зка може бути форма, малюнок чи розфарбування або їх поєднання, які визначають зовнішній вигляд промислового виробу і призначені для задоволення естетичних та ергономічних потреб [17].

На упаковках розміщені позначення, які можна захистити як знаки для товарів та послуг згідно із Законом України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг”, об’єктом знака може бути будь-яке позначення або комбінація позначень, такими позначеннями можуть бути, зокрема, слова, в тому числі власні імена, літери, цифри, зображувальні елементи, кольори та комбінації кольорів, а також будь-яка комбінація таких позначень [8].

Крім того, оригінальна упаковка може бути захищена як об’єкт авторського права, що містить в оформленні зовнішнього вигляду саме об’єкти авторського права. Згідно зі ст. 8 Закону України “Про авторське право і суміжні права” до таких об’єктів належать твори образотворчого мистецтва та фотографічні твори, в тому числі, виконані способами, подібними до фотографії [18].

Т. Васьковська зазначає, що в деяких випадках упаковка може бути визнана і як промисловий зразок, і як об’ємний товарний знак. Право вибору виду охорони належить заявникові. Не виключена й одночасна охорона об’єкта і як промислового зразка, і як товарного знака. Слід лише враховувати, що зазначені об’єкти виконують різні функції. Промисловий зразок хоч і виступає об’єктом виключних прав, проте тільки частково індивідуалізує продукцію. І якщо на упаковці, зареєстрованій як об’ємний товарний знак, усі позначення, що відповідають ознакам товарного знака, становлять об’єкти самостійної правової охорони, то промисловий зразок охороняється тільки в цілому, як художньо-конструкторське вирішення виробу [19].

Отже, аналіз термінології застосованої законодавцем та особливостей об’єктів права інтелектуальної власності, що охороняються законом, можна зробити висновок, що під терміном “знаки ідентифікації” треба розуміти не тільки знаки для товарів і послуг (торговельні марки), географічні зазначення, комерційні (фірмові найменування), що виконують функції індивідуалізації учасників цивільного обігу товарів та послуг, надаючи споживачу інформацію про виробника товарів, необхідну для розпізнавання товарів одних виробників товарів серед інших аналогічних та подібних товарів, а також у ряді випадків об’єкти авторського права, що охороняються авторськими свідоцтвами, та промислові зразки, що охороняються патентами, виданими у встановленому порядку і стосуються зовнішнього вигляду етикеток

та упаковки товарів, оскільки зазначені об'єкти права інтелектуальної власності здатні слугувати для вирізнення товарів одних виробників серед інших.

Слід зазначити, що відповідно до змісту норми, що аналізується, а саме ч. 1 ст. 402 МК України, зміна зазначених “ідентифікаційних знаків” чи “маркування” на товарах або їх упаковці може здійснюватися з метою усунення ознак порушень прав інтелектуальної власності. Таким чином, мовиться про усунення з товарів та їх упаковки будь-яких об'єктів права інтелектуальної власності, які охороняються законом та щодо яких відбулося порушення прав інтелектуальної власності.

Зміна ідентифікаційних знаків чи маркування на товарах або їх упаковці відбувається шляхом видалення таких знаків чи маркування і може бути досить складною та затратною операцією. Крім того, такі операції, залежно від методу, яким такі ідентифікаційні знаки та маркування було нанесено на товари та їх упаковку, можуть призводити до часткової і навіть повної втрати товаром привабливості для споживача, а іноді й до втрати їх споживчих властивостей.

Ст. 402 МК України передбачено, що витрати на проведення зазначених операцій несе правовласник об'єкта права інтелектуальної власності або інші особи за домовленістю з ними. Домовленість щодо витрат на проведення таких операцій може бути досягнута правовласником ОПВ з одержувачем контрафактних товарів чи декларантом та іншими зацікавленими особами.

Потрібно також звернути увагу, що відповідно до Регламенту Ради Європейського Співтовариства № 1383/2003 від 22.07.2003 р. “Щодо митних дій стосовно товарів з підозрою на порушення певних прав інтелектуальної власності та заходів, що мають вживатися стосовно товарів, які порушують такі права” (ст. 17.1.b.), крім виняткових випадків, не вважається, що просте усунення торговельних марок, нанесених належним чином на контрафактні товари, ефективно позбавляє відповідних осіб економічної вигоди від цієї операції [7, 997].

Зміна ідентифікаційних знаків чи маркування відбувається шляхом фізичного видалення їх з товарів та упаковки з метою усунення ознак порушень прав інтелектуальної власності. За результатами операцій із видалення ідентифікаційних знаків чи маркування з товарів та упаковки посадова особа митного органу в присутності правовласника об'єкта права інтелектуальної власності та власника товару

складає акт про відсутність ознак порушення прав інтелектуальної власності за формою, затвердженою наказом Міністерства фінансів України “Про затвердження Порядку взаємодії підрозділів митниці при здійсненні митного контролю та митного оформлення товарів, що містять об’єкти права інтелектуальної власності від 30.05.2012 № 647” [20].

В акті зазначаються: дата і номер митної декларації; найменування товару, що містить ОПВ, та його код згідно з УКТ ЗЕД; відомості про правовласника ОПВ; відомості про власника товару, декларанта, а також записується, яке маркування та за якою митною декларацією змінено (видалено), а також фіксується факт усунення ознак порушення прав інтелектуальної власності. Акт про відсутність ознак порушення прав інтелектуальної власності підписують посадова особа митного органу, правовласник ОПВ та власником товару.

Після проведення зазначеної процедури та складання акта, рішення про призупинення митного оформлення товару за ст. 399, 400 МК України скасовується, а товар підлягає митному оформленню у встановленому законодавством порядку.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку. За результатами аналізу поняття “ідентифікаційний знак” ми визначили, що цей термін має застосовуватися до об’єктів права інтелектуальної власності, що захищаються відповідно до закону: 1) у вигляді будь-яких позначень, що мають розпізнавальні властивості та слугують для індивідуалізації учасників цивільного обігу товарів та послуг (торговельні марки, географічні позначення, комерційні фірмові найменування); 2) до форм, малюнків чи розфарбування або їх поєднання, що визначають зовнішній вигляд промислового виробу (промислового зразка), а також у ряді випадків 3) до об’єктів авторського права.

Введення вищезазначеної адміністративної процедури в митне законодавство України дозволяє в процесі митного оформлення усувати порушення прав інтелектуальної власності, за умови досягнення певних домовленостей між правовласником ОПВ та власником товару в порядку досудового вирішення спору щодо ввезеного на митну територію України товару з порушенням прав інтелектуальної власності. Таке погодження є гарантією того, що в результаті застосування цієї адміністративної процедури не буде спричинена шкода для інших засобів правового захисту, які може використовувати суб’єкт права. Застосування процедури адміністративного захисту прав інте-

лектуальної власності також дозволяє введення в цивільний обіг товарів, з яких усунуто знаки ідентифікації та маркування, що порушували права інтелектуальної власності з одночасним позбавленням порушника права інтелектуальної власності (власника товару) певної економічної вигоди від такої операції.

Крім того, можливість застосування процедури зміни маркування на товарах та упаковці у ряді випадків сприяє надходженню до державного бюджету податків і зборів, що стягуються під час випуску товарів у вільний обіг на митній території України товарів, та виключає потребу довготривалого зберігання таких товарів на складах митних органів.

При цьому власник товарів, що переміщуються через митний кордон України, хоча і позбавляється певної економічної вигоди, очікуваної від зовнішньоекономічної операції, однак товар у цьому випадку залишається у його власності. Щодо правовласника об'єкта права інтелектуальної власності, то у випадку досягнення компромісу й надання згоди на зміну маркування на товарах та їх упаковці, що порушує його права інтелектуальної власності, то, по-перше, в даному випадку правовласник досягає основної мети – випуску товарів у вільний обіг без маркування, що порушувало його права інтелектуальної власності; по-друге, правовласник зберігає кошти, які в іншому випадку він мав би витратити на зберігання таких товарів, що передбачено ч. 1 ст. 399 МК України; а по-третє, у правовласника відпадає необхідність у вирішенні питання щодо усунення порушення прав інтелектуальної власності в судовому порядку, яке також пов'язане з витратою коштів, людських ресурсів та часу.

Однак слід звернути увагу на те, що дана процедура адміністративного захисту прав інтелектуальної власності має застосовуватися органами доходів і зборів без спричинення шкоди для інших засобів правового захисту, які може використовувати суб'єкт права інтелектуальної власності.

Список літератури

1. Протокол про вступ України до Світової організації торгівлі від 5 лютого 2008 року (Протокол ратифіковано Законом N 250-VI від 10.04.2008, ВВР, 2008, N 23, ст.213) [Електронний ресурс] / Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/981_049)

2. Марракеська Угода про заснування Світової організації торгівлі [Електронний ресурс] / Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_342

3. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/981_018

4. Доріс Лонг, Патріція Рей, Жаров В.О., Шевелева Т.М., Василенко І.Е, Дроб'язко В.С. Захист прав інтелектуальної власності: норми міжнародного і національного законодавства та їх правозастосування. Практичний посібник. – К.: «К.І.С.», 2007. – 448с.

5. Закон України «Про внесення змін до Митного кодексу України (щодо сприяння захисту прав інтелектуальної власності під час переміщення товарів через митний кордон України)» від 16 листопада 2006 року №359- V [Електронний ресурс] / Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>

6. Митний Кодекс України від 13 березня 2012 року № 4495-VI [Електронний ресурс] / Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>

7. Капіца Ю.М. Право інтелектуальної власності Європейського союзу та законодавство України: - К.: Слово, 2006 року. - 1101 с.

8. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» 15 грудня 1993 року N 3689-XII [Електронний ресурс] / Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3689-12/page>;

9. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 року N 435-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

10. Словник української мови: в 11 томах. — Том 4, 1973

11. А.Н. Булыко Современный словарь иностранных слов. Более 25 тысяч слов и словосочетаний. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: «Мартин» 2005. – 848с.;

12. .Новый энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия: РИПОЛ класик, 2005. – 1456 с.: ил.

13. Д. Денисон, Л. Тоби. Учебник по рекламе: словарь рекламы, 2004 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://vocable.ru/dictionary/651/word/znaki-identifikaci-firmy>

14. Закон України «Про охорону прав на зазначення походження товарів» від 16 червня 1999 року N 752-XIV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/752-14/page2>

15. Економічна енциклопедія Режим доступу: <http://slovo.org.ua/38/53404/381538.html>"> МАРКІРУВАННЯ, МАРКУВАННЯ

16. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023-XII [Електронний ресурс] / Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.

17. Закон України «Про охорону прав на промислові зразки», № 3770-XII [Електронний ресурс] / Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3688-12>.

18. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. N 3792-XII [Електронний ресурс] / Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>.

19. Т.Васьковська. Історія упаковки та її сучасна охорона як об'єкта інтелектуальної власності //Інтелектуальна власність. – 2011.- № 1, С. 14-16.

20. Про затвердження Порядку взаємодії підрозділів митниці при здійсненні митного контролю та митного оформлення товарів, що містять об'єкти права інтелектуальної власності : Наказ Міністерства фінансів України від 30.05.2012 № 647. – Режим доступу :<http://minrd.gov.ua/zakonodavstvo/mitne-zakonodavstvo/nakazi/62407.html>.